

Список використаних джерел:

1. Згалат-Лозинська Л.О. Напрями подолання кризи системи соціально-трудових відносин в Україні. *Економіка та право*. 2017. № 1(46). С. 87–91.
2. Бабенко Е.В. Доктрина захисту трудових прав працівників при припиненні трудових правовідносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2019. 423 с.
3. Пузанова В.В. Спроможність ототожнення зміни та новації трудового договору. *Вища освіта – студентська наука – сучасне суспільство: напрями розвитку* : матер. Міжнар. студ. наук.-практ. конф., м. Київ, 19 квітня 2019 р. Київ : МНТУ, 2019. С. 259–261.
4. Жернаков В.В. Стабільність трудового договору і стабільність трудового правовідношення: сучасні проблеми теорії і практики. *Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку* : тези доп. і наук. повідомл. учасн. VI міжн. наук.-практ. конф., м. Харків, 3–4 жовтня 2014 р. ; за заг. ред. В.В. Жернакова. Харків : Право, 2014. С. 130–135.
5. Гладкий В.В. Форма консонансу стабільних трудових правовідносин. *Міжнародні та національні правові виміри забезпечення стабільності* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 17–18 квітня 2020 р. Львів : ЦП, 2020. Ч. 2. С. 81–84.
6. Пономаренко Є.Ю. Правове регулювання звільнення судді з посади та припинення його повноважень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2018. 243 с.

УДК [342.95:325.2](477)

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.6-2.15>

ШКАРУПА К.В.

**КЛЮЧОВІ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ**

**KEY FORMS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD
OF EXTERNAL LABOR MIGRATION**

Актуальність статті полягає в тому, що державна політика у сфері зовнішньої трудової міграції є складним процесом, який передбачає нормотворчу та правозастосовну діяльність. Масштаби міграційних процесів постійно зростають, набувають нового змісту та значення, тому держава постійно повинна забезпечувати контроль над ними. Упровадження міграційної безпеки має стати домінуючим завданням усіх зацікавлених сторін. Але для того, щоб ця діяльність набула практичного змісту та дієвості, держава в особі уповноважених суб'єктів має застосовувати відповідні форми державного управління. Статтю присвячено вивченню ключових форм державного управління у сфері зовнішньої трудової міграції, під якими запропоновано розуміти зовнішній вияв конкретних управлінських дій, що здійснюються уповноваженими суб'єктами для реалізації поставлених перед ними завдань щодо врегулювання процесу транскордонного переміщення працездатного населення з метою реалізації права на працю. У результаті дослідження також було виокремлено правові (видання адміністративних актів реалізації трудової міграційної політики, укладення адміністративно-правових договорів та вчинення інших юридично значущих дій) та організаційні (здійснення організаційних та інших різного роду матеріально-технічних операцій) форми. Правові форми реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції одного виду можуть варіюватися в залежності від компетенції уповноваженого суб'єкта, основної мети його діяльності, характеру та кола підвідомчих питань та наслідків. Визначено, що здійснення матеріально-технічних операцій є найбільш об'ємною частиною діяльності суб'єктів уповноважених на реалізацію державної політики у сфері зов-

нішньої трудової міграції. Вони мають допоміжний характер, а їх основне призначення – обслуговування самого процесу управління міграційною сферою та всіх інших форм управлінської діяльності. Вони створюють умови для використання інших форм роботи суб'єктів реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. В узагальненому вигляді матеріально-технічні операції – це підготовка матеріалів для видання юридичних актів, проведення організаційних заходів, провадження діловодства, складання довідок, звітів та ін.

Ключові слова: державна політика, зовнішня трудова міграція, акти державного управління, адміністративно-правові договори, юридичні наслідки.

The relevance of the article is that the state policy in the field of external labor migration is a complex process that includes rule-making and law enforcement activities. The scale of migration processes is constantly growing, gaining new meaning and significance, so the state must constantly ensure control over them. The introduction of migration security should become a dominant task of all stakeholders. But in order for this activity to acquire practical meaning and effectiveness, the state, in the person of authorized entities, must apply appropriate forms of public administration. The article is devoted to the study of key forms of public administration in the field of external labor migration, which is proposed to understand the external manifestation of specific management actions carried out by authorized entities to implement their tasks to regulate the process of cross-border movement of able-bodied people. As a result of the research, legal (issuance of administrative acts on the implementation of labor migration policy, conclusion of administrative and legal agreements and other legally significant actions) and organizational (implementation of organizational and other various logistical operations) forms were also distinguished. Legal forms of implementation of state policy in the field of external labor migration of one type may vary depending on the competence of the authorized entity, the main purpose of its activities, the nature and scope of subordinate issues and consequences. It is determined that the implementation of logistical operations is the most extensive part of the activities of entities authorized to implement state policy in the field of external labor migration. They have an ancillary nature, and their main purpose – to service the process of managing the migration sphere and all other forms of management. They create conditions for the use of other forms of work of the subjects of state policy in the field of external labor migration. In generalized form, material and technical operations are the preparation of materials for the issuance of legal acts, organizational measures, record keeping, preparation of certificates, reports, etc.

Key words: state policy, foreign labor migration, acts of public administration, administrative and legal agreements, legal consequences.

Вступ. Державна політика у сфері зовнішньої трудової міграції є складним процесом, який передбачає нормотворчу та правозастосовну діяльність. Масштаби міграційних процесів постійно зростають, набувають нового змісту та значення, тому держава постійно повинна забезпечувати контроль над ними. Упровадження міграційної безпеки має стати домінуючим завданням усіх зацікавлених сторін. Але для того, щоб ця діяльність набула практичного змісту та дієвості, держава в особі уповноважених суб'єктів має застосовувати відповідні форми державного управління.

Стан дослідження проблеми. Проблемами визначення форм державного управління присвятили свої праці: С.М. Гусаров, С.Ф. Денисюк, О.М. Бандурка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.В. Галуцько, П.В. Діхтієвський, О.В. Кузьменко, С.Г. Стеценко, Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, В.В. Зуй, В.Б. Авер'янов та ряд інших провідних теоретиків-адміністративістів. Праці наведених авторів були адаптовані до предмету нашого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб виокремити ключові форми державного управління у сфері зовнішньої трудової міграції.

Результати дослідження. Сьогодні на доктринальному рівні точиться чимало дискусій стосовно визначення змісту терміна «форми державного управління». Але ми з вами повинні розуміти, що в адміністративно-правовому механізмі забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції не може бути власних, характерних виключно для цього

механізму форм, оскільки «форми державного управління» як загальноправова категорія є однаковими для всього предмета адміністративного права, де, власне, знайшли своє місце й суспільні відносини у сфері трудової міграції. Тому вигадувати та фантазувати у цьому контексті ми однозначно не будемо.

Термін «форма», як і інші правові категорії, в юридичній літературі трапляється найчастіше в контексті тієї сфери, де він застосовується, наприклад: «форми управління», «форми діяльності публічної адміністрації», «форми державного управління», «форми управлінської діяльності» тощо. В межах адміністративного права «форма» завжди виражає зміст державного управління, тому в якому контексті він би не використовувався, його зміст не зміниться. Так, якщо функції управління розкривають основні напрямки цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на об'єкти управління, то форми управління – це шляхи здійснення такого цілеспрямованого впливу, тобто форми управління показують, як практично здійснюється управлінська діяльність [1, с. 134].

Що стосується класифікації форм державного управління, то ми поділяємо позицію О.М. Бандурки та В.Б. Авер'янова, які виокремлюють окремо правові та неправові (організаційні) форми державного управління [3, с. 306–308, 2, с. 278]. Правові форми мають чітку, послідовну правову регламентацію та правові наслідки, що дає можливість суб'єктам владних повноважень забезпечувати належну реалізацію своїх повноважень і здійснювати контроль [8, с. 129], а неправові форми представлені різного роду організаційними діями та не тягнуть за собою настання юридичних наслідків. Наслідки за такого підходу є ключовою підставою здійснення класифікації форм державного управління.

Справді, юридичні наслідки впливають як на характер діяльності уповноважених суб'єктів, так і на правове положення інших учасників правовідносин. Проте підкреслимо, що загальноновизнаної класифікації форм управлінської діяльності немає.

Отже, до правових форм реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції ми пропонуємо віднести видання адміністративних актів реалізації трудової міграційної політики, укладення адміністративно-правових договорів і вчинення інших юридично значущих дій. До організаційних форм – проведення (здійснення) організаційних заходів та здійснення різного роду матеріально-технічних операцій. У першому випадку виникають юридичні наслідки управлінської діяльності, у другому – ні.

Правові форми реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції одного виду можуть варіюватися залежно від компетенції уповноваженого суб'єкта, основної мети його діяльності, характеру та кола підвідомчих питань і наслідків. Наприклад, видання акта державного управління може мати своїм наслідком його різну юридичну силу залежно від того, який орган такий документ видав, на кого він спрямований, яку має мету тощо.

Видання актів державного управління (адміністративних актів) є найпоширенішою формою реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. За своїм змістом це розпорядча діяльність, спрямована на виконання закону шляхом встановлення певних правил або процесуальних дій у сфері державного управління міграційними потоками. Адміністративним актом є підзаконне, офіційне рішення, ухвалене суб'єктом державного управління в односторонньо владному порядку в межах своєї компетенції з дотриманням визначеної процедури і форми, що спричиняє юридичні наслідки [3, с. 313]. Його ознаками є: 1) підзаконний характер, тобто містить вторинні (похідні) норми, що приймаються на основі закону та відповідають йому; 2) владний характер (має конкретний припис); 3) приймається як колегіально, так і одноособово; 4) має чітко визначений порядок видання (прийняття); 5) офіційний характер (видається у формі нормативного документу).

У теорії адміністративного права є чимало підходів щодо здійснення класифікації актів державного управління. Найпоширенішими є такі:

1) за суб'єктом видання: а) акти Президента України; б) акти Кабінету Міністрів України; в) акти центральних органів виконавчої влади; г) акти місцевих державних адміністрацій; г) акти органів місцевого самоврядування; д) акти керівників державних підприємств, установ та організацій;

2) за юридичними властивостями: а) нормативні (встановлюють загальні правила поведінки, норми права, регламентують однотипні суспільні відносини, призначені на довгострокове та багаторазове застосування); б) індивідуальні (вирішують конкретні питання управління і не містять у собі норм права, спрямовані на одноразове застосування відносно конкретних підвідомчих суб'єктів, випадків, ситуацій, обставин; забезпечують оперативне вирішення ситуатив-

них питань); в) змішані (містять і норми права, і рішення щодо конкретних управлінських справ та ненормативні приписи);

3) за дією у часі: строкові та безстрокові;

4) за характером приписів: а) уповноважуючі; б) дозволяючі; в) зобов'язуючі; г) забороняючі;

5) за формою вираження: а) письмові; б) усні; в) конклюдентні (акти-дії); г) знакові;

6) за дією у просторі: а) загальні; б) відомчі; в) місцеві; г) локальні тощо [12; 3; 4; 1].

Усі акти державного управління у сфері зовнішньої трудової міграції можна прокласифікувати за наведеними підставами. Для прикладу, за суб'єктом видання виокремлюють:

1) акти Президента України:

– Указ Президента України від 30.05.2011 р. № 622/2011 «Про Концепцію державної міграційної політики»;

– Указ Президента України від 27.03.2001 р. № 215/2001 «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»;

2) акти Кабінету Міністрів України:

– Постанова Кабінету Міністрів України від 02.11.2016 р. № 770 «Деякі питання надання адміністративних послуг у сфері міграції»;

– Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.08.2018 р. № 602-р «Про затвердження плану заходів на 2018-2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року»;

3) акти центральних органів виконавчої влади:

– Наказ Міністерства закордонних справ України від 22.12.2017 р. № 573 «Про затвердження Порядку провадження в закордонних дипломатичних установах України за заявами про оформлення документів для залишення на постійне проживання за кордоном громадян України, які виїхали за кордон тимчасово»;

– Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 16.02.2015 р. № 158 «Про затвердження Інструкції про порядок реалізації компетентними та уповноваженими органами України міжнародних угод про реадмісію осіб»;

– Наказ Державної міграційної служби України від 10.02.2020 р. № 33 «Про затвердження типових інформаційних карток і зразків технологічних карток адміністративних послуг ДМС» тощо.

Після прийняття актів управління у сфері зовнішньої трудової міграції виникають об'єктивні схеми допустимої адміністративної діяльності, а також визначаються функції суб'єктів реалізації державної міграційної політики.

Укладення адміністративно-правових договорів є не менш поширеною формою реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. В академічному курсі адміністративного права адміністративний договір визначається як угода, укладена суб'єктами адміністративного права на підставі адміністративно-правових норм у загальнодержавних та публічних інтересах, правовий режим якої визначається змістом владних повноважень, носієм яких є обов'язково одна із сторін. До ознак адміністративного договору варто віднести такі: 1) має організуючий характер; 2) його метою є задоволення публічних інтересів, досягнення публічного блага; 3) підставою виникнення є правозастосовний акт, прийнятий уповноваженими органами; 4) виникає у сфері реалізації державної влади у зв'язку і з приводу реалізації органом виконавчої влади або місцевого самоврядування своїх владних повноважень [2, с. 291; 6, с. 279].

Адміністративно-правовий договір є специфічною формою реалізації державної політики, й це не лише у сфері зовнішньої трудової міграції. Обумовлено це тим, що дана форма відображає диспозитивний метод здійснення державного управління, що не є властивим для адміністративно-правового регулювання в цілому.

Позитивним аспектом адміністративно-правового договору є те, що він дає можливість узгодити його предмет та досягти взаємної згоди для всіх сторін. Адміністративно-правові договори є поширеною формою для міжнародного співробітництва у сфері трудової міграції. Прикладами можуть слугувати:

– Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Королівства Данія про реадмісію осіб від 16.03.2007 р.;

– Угода між Україною та Швейцарською Конфедерацією про реадмісію від 17.06.2017 р.;

– Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014 р.;

– Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Латвійської Республіки від 16.10.2019 р. та численний ряд інших адміністративно-правових договорів.

Вчинення юридично значущих дій є малодослідженою категорією. О.М. Бандурка та В.Б. Авер'янов до цієї форми державного управління відносять переважно реєстраційні дії [3, с. 310–311, 2, с. 278–279]; В.К. Колпаков, окрім реєстраційних, до юридично значущих дій відніс також прийняття присяги, службове атестування, складання протоколу про адміністративне правопорушення тощо [7]; В.В. Галунько стверджує, що це такі дії, які безпосередньо створюють нове юридичне положення, змінюють наявні правовідносини або стають необхідною умовою для настання зазначених правових наслідків – незалежно від того, були вони спрямовані на ці наслідки чи ні [5, с. 138]; О.Ю. Меліхова до юридично значимих дій віднесла установчу, реєстраційну, атестаційну, експертну та юрисдикційну діяльність уповноважених суб'єктів публічної адміністрації [9, с. 115]. Тобто юридично значущими діями є дії організаційно-розпорядчого характеру, що вчиняються суб'єктами владних повноважень та, які породжують юридичні наслідки, спрямовані на розв'язання конкретних завдань держави. Результатом вчинення юридично значущої дії може бути видання акта державного управління або укладення адміністративно-правового договору.

Прикладами юридично значущих дій, які спрямовані на реалізацію державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції можуть бути:

– ведення Державною міграційною службою України Єдиного державного демографічного реєстру та про документи, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи. Він ведеться з метою ідентифікації особи для оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсними та знищення передбачених Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» документів. Єдиний державний демографічний реєстр у межах, визначених законодавством про свободу пересування та вільний вибір місця проживання, використовується також для обліку інформації про реєстрацію місця проживання чи місця перебування [1];

– облік громадян України, іноземців та осіб без громадянства;
– реєстрації/зняття з реєстрації місця проживання/перебування фізичних осіб в Україні;
– організація та проведення таких заходів як «Мігрант», «Кордон», «Студент», «Трудова міграція» з метою запобігання та протидії нелегальній міграції, а також іншим порушенням законодавства України в міграційній сфері [11];

– обмін статистичною та аналітичною інформацією між суб'єктами взаємодії, зокрема міжнародними, з метою виявлення, припинення та попередження нелегальної трудової міграції, щодо якої законодавством не встановлено обмежень стосовно її створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення;

– автоматизація процесів у сфері зовнішньої трудової діяльності (автоматизація процесу ведення єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами; автоматизація процесів Національної системи біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства тощо);

– різного роду установчі дії та документування.

Організаційні форми реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції не тягнуть за собою настання певних юридичних наслідків, проте вони сприяють учиненню перших. Зазвичай вони або передують правовим, або настають за ними [3, с. 308]. До них ми віднесли проведення організаційних заходів і здійснення різного роду матеріально-технічних операцій.

Проведення організаційних заходів здійснюється систематично та постійно. Такі заходи спрямовані на забезпечення чіткої та ефективної роботи суб'єктів реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. Вони не пов'язані з виданням правових актів та здійсненням юридично значущих дій, вони не породжують, не змінюють та не припиняють адміністративних правовідносин. Різноманітність конкретних форм здійснення організаційних заходів визначається сферою або напрямом, особливостями керованих об'єктів, їх специфічного правового статусу [1, с. 137]. Прикладами організаційних заходів є: 1) проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення України щодо зовнішньої трудової міграції; можливих ризиків, пов'язаних з незаконною зовнішньою трудовою міграцією, у тому числі потрапляння в ситуації, пов'язані з торгівлею людьми; умов міжнародних договорів України щодо трудової міграції; соціального та правового захисту трудових мігрантів і членів їх сімей; реінтеграції в суспільство трудових мігрантів – громадян України і членів їх сімей після повернення в Україну; прав мігран-

тів на соціальне забезпечення та загальнообов'язкове державне соціальне страхування; іншої інформації, що підвищує рівень обізнаності з питань міграції; 2) проведення тренінгів для працівників уповноважених суб'єктів Реєстру, які здійснюють оформлення і видачу документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус; 3) проведення нарад, симпозиумів, конференцій з міграційних питань; 4) проведення консультацій з метою укладення угод про співробітництво з міграційними органами іноземних держав; 5) проведення переговорів з метою укладення імплементаційних протоколів із державами – членами ЄС щодо виконання Угоди між Україною та ЄС про реадмісію осіб та з державами походження (транзиту) нелегальних мігрантів щодо укладення угод про реадмісію осіб; 6) вивчення, узагальнення та поширення позитивного досвіду роботи міжнародних інституцій у сфері зовнішньої трудової міграції; 7) вивчення суспільної думки та врахування її при формуванні державної міграційної політики та ряд інших заходів.

Здійснення матеріально-технічних операцій є найбільш об'ємною частиною діяльності суб'єктів уповноважених на реалізацію державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. Вони мають допоміжний характер, а їхнє основне призначення – обслуговування самого процесу управління міграційною сферою та всіх інших форм управлінської діяльності. Вони створюють умови для використання інших форм роботи суб'єктів реалізації державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції. В узагальненому вигляді матеріально-технічні операції – це підготовка матеріалів для видання юридичних актів, проведення організаційних заходів, провадження діловодства, складання довідок, звітів та ін.

Висновки. Узагальнюючи викладене, пропонуємо сформуванню авторське визначення форм державної політики у сфері зовнішньої трудової міграції під якими будемо розуміти зовнішній вияв конкретних управлінських дій, що здійснюються уповноваженими суб'єктами для реалізації поставлених перед ними завдань щодо врегулювання процесу транскордонного переміщення працездатного населення з метою реалізації права на працю.

Список використаних джерел:

1. Адміністративне право : підручник / Ю. Битяк (кер. авт. кол.), В. Гарашук, В.В. Богуцький та ін.; за заг. ред. Ю. Битяка, В. Гарашука, В. Зуй. Х. : Право, 2010. 624 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Авер'янов (голова). К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.
3. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс: [підруч.] / за заг. ред. Академіка НАПрН України О. Бандурки. Х.: Золота миля, 2011. 584 с.
4. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
5. Адміністративне право України. Т. 1. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / В. Галунько, В. Курило, С. Короєд, О. Дрозд, І. Гиренко, О. Єшук, І. Риженко, А. Іванишук, Р. Саунін, І. Ямкова; за ред. проф. В. Галунька. Херсон: Гринь Д.С., 2015. 272 с.
6. Загальне адміністративне право: підручник / [Гриценко І., Мельник Р., Пухтецька А. та інші]; за заг. ред. І. Гриценка. К.: Юрінком Інтер, 2015. 568 с.
7. Курс адміністративного права України: підручник / В. Колпаков, О. Кузьменко, І. Пастух, В. Сущенко та ін. / за ред. В. Коваленка. К.: Юрінком Інтер, 2012. 808 с. URL: https://pidruchniki.com/1896080148173/pravo/kurs_administrativnogo_prava_ukrayini.
8. Малков Д. Форми та методи міжнародного контролю: питання теорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 4 (160). С. 129–132.
9. Меліхова О. Юридично значимі дії як правова форма публічного адміністрування у сфері юридичної науки в Україні: адміністративно-правова характеристика. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 4. С. 113–118.
10. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: закон України від 20 листопада 2012 року № 5492-VI, ред. від 21.12.2019. БД «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>.
11. Про затвердження Порядку проведення заходів щодо здійснення нагляду та контролю за виконанням законодавства в міграційній сфері: наказ МВС, Мінсоцполітики та МОН від 04.09.2013 р. № 850/536/1226. БД «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1683-13>.
12. Скакун О. Теорія права і держави: підручник. 3-тє вид. Київ: Алерта; ЦУП, 2011. 524 с.